پوهاند محمد حسن کاکړ ۲۰۱۶/۰۳/۲۰

د ښاغلو زماني او سیستاني

د لیکنو په هکله

پوهاند محمد حسن کاکړ

۲۰۱۶

د مطالبو فهرست

لومړۍ برخه:

لومړی قسمت

– سریزه

– د ښاغلي زماني د لیکني په هکله

دوهم قسمت

– د ښاغلي زماني یوه بله ذهني حیرانوونکې وینا

– له برتانویانو سره اړیکي

– د پاچا امان الله ځیني مهمي تېروتني

– د پاچا امان الله وروستنۍ لویه جرګه

دریم قسمت

– د پاچا ضد تبلیغونه او بغاوتونه

– د شنوارو یاغي توب

- حبیب الله په نا ارام کوهدامن او سید حسین په ناکرار کوهستان کي

څلورم قسمت

– په کابل باندي د حبیب الله برید

– د کابل ښار استحکامات او د پاچا ناڅاپي استعفی

پنځم قسمت

– اچا امان الله او د هغه لس کلنه واکمني

شپږم قسمت

– د اماني دورې له تاریخ سره بې کچي مینه او تنده

د لیکنو لیږد
spineghar@gmail.com او یا info@arianafghanistan.com

دوهمه برخه:

– د ښاغلي سيستاني د ليکنو په هکله

– يادښتونه

لومړۍ برخه

پنځم قسمت

پاچا امان الله او د هغه لس کلنه واکمني

د پاچا امان الله لس کلنه واکمني، د پښتو د نظر نه، ډېره شتمنه ده. هغومره چي دی په افغانانو کي ياديږي، پلار او نيکه يي نه ياديږي، که څه هم د هغو د هر يوه د واکمنۍ موده، دده تر مودي ډېره اوږده وه، او نيکه يي امير عبدالرحمن خان لا د معاصر افغانستان د دوهمي دوري مؤسس دئ، سره له دي هم د پاچا امان الله د واکمنۍ په اړه تر اوسه کوم جامع، افاقي او انتقادي اثر کښل شوئ نه دئ. ددغسي اثر د نشتوالي له امله به وو، چي وروستيو سمون پالو واکمنو ډلو، د محمد داود د صدارت له دورۍ نه پرته، غتي تېر وتني وکړي او افغان ولس ته يي ډېر زيانونه ورسول.

د پاچا امان الله د واکمنۍ په اړه د عزيز هندي، فيض محمد، او غبار، او تر څه حده د لودويک ادمک، او رييه ستيوړټ ليکني ډېري مهمي دي، خو جامعي نه دي. اروانباد غبار ته مي يوه ورځ ياده کړه چي له تا نه توقع کېدله چي د پاچا امان الله په اړه دي جامعه ليکنه کړې وای، خو هغه خبره هسي تېره کړه.

... او دارالامان يې په نوي کابل واړول شو

په اصل کي له پاچا امان الله سره بېعدالتي شوې ده. کلونه کلونه د هغه نوم نه اخيستل کېده، **او دارالامان يې په نوي کابل واړول شو**. خو په افغانستان کي نوي په واک شوي کورنۍ، له پخوانۍ واکمني کورنيوسره همدغسي بې عدالتي ګاني کړي دي. نو د پاچا امان الله په اړه نه دا چي بحثونه و نه شول، انتقادي بحثونه هم پرې و نه شول، او په اړه يي سطحي او ناسم ذهنيت خپور شو او پاچا امان الله او واکمني يي هغسي چي وه و نه پېژندل شوه. خو دی اوس هم مخالفان او پلويان لري، او په اړه يي احساسات پاريږي. په دې وروستيو کي لا ويب سايټي نښنلستان د هغه د سر پرېکړو په شان سلوک کوي. دا به له دې امله هم وي، چي افغان کلتور په اصل کي په يو کرښه ييز فکر بنا دئ: يا نيکي يا بدي، غندنه يا ستاينه، کفر يا اسلام، سپين يا تور او داسي نور. دا

به د اوستا (Avista) په حواله د سپتامه (Spitama) ته منسوب د اوښبه، زردښت، فکري میراث وي چي نړۍ یي د دوه ګوني مفکورې، یا د اهورا مزدا (د نیکی خدای) او اهریمن (د بدی خدای) په نامه وېشلې وه.(۱۹) د زردښت عقیدوي فکرونه د اټکل مخزېږدي شپږمې پېړۍ نه د اسلام تر خپرېدو پوري په افغانستان او پارس کي مروج وو. سپتامه د پښتنو یوه څانګه وه چي ډېر نامتو اتل یي سپتامتنر وو، او هغه څه کم دوه کاله له مقدوني سکندر سره په اریانه او سغدیانه کي و جنګېد.

په افغانستان کي د رسمي پانو د ارشیف نشتوالی هم د تاریخي موضوعاتو په اړه د متوازنو او افاقي اثارو لیکل مشکل کړي دي. اوس خو د یوه کرښه ایز کلتور جذمي توب په اثر، د دین په نامه حیرانوونکي عملونه، لیکني او تلقینونه کیږي. له نیکه مرغه په دې وروستیو کي، د نویو تعلیم کړو، ازادي پالو په هسکېدلو سره په افغانانو کي انتقادي روحیه ټوکېدلې، او هیله کیږي، چي وروسته به څو کرښه ایز فکر د دغه منحط یو کرښه ایز کلتور ځای ونیسي او د متوازنو او انتقادي لیکنو دپاره به ډګر هوار شي. دغه حال به بیا د فرد، ډلې او ټولنې د پېژندلو په لار کي غټه مرسته کړې وي.

اوس به په دې اړه خاصي خبري وشي، چي پاچا امان الله خپله واکمني له لاسه ورکړه، په داسي حال کي چي دی په ۱۹۱۹کي ددغسي افغانستان واکمن شو، چي ټینګ مرکزي حکومت او قوي پوځ یي لاره، او په خزانه کي یي شاوخوا ۱۵۰ میلیونه روپۍ موجودي وې. پاچا امان الله د پوره خپلواکۍ په ګټلو سره، په ولس کي د منلي توب هسکي ته ورسېد، خو لس کاله وروسته ده ځان مجبور ولید چي له خپلي کورنۍ سره له افغانستان نه د تل لپاره ووزي، هغه وطن چي ده یي په اړه ویل چي "از خدمت به وطن بالاتر عشقي ندارم."

د پاچا امان الله اوله غټه ناکامي په منځنۍ اسیا کي وه، چي هلته یي په ملکي جامو کي سرتیري واستول او ډیري پیسي یي ولګولې، په دې هیله، چي د انور پاشا او محمود طرزي د تجویز له مخي دی به د یوه اسلامي کانفدرېشن مشر وي په منځنۍ اسیا کي د لومړي نړیوال جنګ په ختم سره، او د تزاري امپراتورۍ په پاشل کېدو سره سیاسي تشیا او ګډوډي مسلطه شوې وه. هلته افغانانو په اول کي ښه پرمختګ وکړ، او په ډېرو سیمو کي، په تېره بیا په مرو کي یي نفوذ خپور شو، خو په مسکو کي چي د بولشویکي نوی حکومت ټینګ شو، او د مسکو- تاشکند رېل وي بیرته چالانه او د نوي حکومت واکمني هلته جاري کړله شوه، دا د پاچا د اجندا پای شو، او خبرداری هم ورته ورکړل شو، چي له سیمي نه په شاشي. امان الله همدغسي وکړل، خو شورویانو سره له دې هم افغانستان ته د پنجده د سپارلو وعده پر ځای نه کړه. د دواړو دوستي پر ځای وه، خو په منځنۍ اسیا کي د حکومت ټول کوښښونه او لګښتونه بابېزه شول.

د پاچا امان الله دېره غټه ناکامي په ۱۹۲٤ کي د خوست یاغي توب وو. غبار یي علت دا ګڼي چي "... دهقانها و مردم خوست که از سوی اداره و فشار مامورین دولت ناراض بوده و از تبلیغ عمدي (قانون ناسخ مذهب است)، فریب خورد، و زیر پرچم خان و ملا قرار ګرفته بودند، به استقامت لوګر حرکت کردند" (غبار، ۷۹۸). فیض محمد (١٤) هم د چارواکو ناوړی چلند او بډې اخیستلو ته ګوته نیسي، خو دی دهغه نژدې او مشخص علت د حاکم امرالدین په هغه امر کي ویني چي د منګلو د یوې ښځي په دعوه کي فیصله د هغه چا په ګټه شوې وه چي ښځه پرې ولاړه وه. قاضي ملا عبدالله د دعوې هغه بله خوا نیسي، چي دغه ښځه په وړکتوب کي د هغه په نامه شوې وه. دلته د حکومت د اصلاحاتو په لړ کي، د ښځو په اړه نوئ قانون له مروج دود سره په ټکر کي وو، او ملا عبدالله دغه دود د شریعت له مخي د اجرا وړ ګاڼه. هغه "... بر حاکم اعتراض اعراض از او شرع مطهر کرده، حاکم به تردید و تنقید فقیه

وقعي ننهاده، گفتارش را به گوش قبول جای نه داد." دی بیا وايي، چي "ملا عبدالله که مترصد افروختن فساد بود، فرصت یافته اقدام در ایقاذ نایره کینه و عناد نموده و مدعي ملزم را تحریک و ترغیب به ننگ افغاني بودن در نزد ملکان و قبایل کرده، خود نیز دامن زن اتش فتنه گشت و نائره قتال را حسب الزام خویش در اشتعال اورده و تمامت قبایل سمت جنوبي از تبلیغات و تحریکات ملا عبدالله لنگ که ابراز تائید دین مبین و تنویر شرع متین مي نمود، و مردم را وعده بهشت میداد، رشته محاربت را با دولت تا یک سال و دو ماه امتداد دادند."

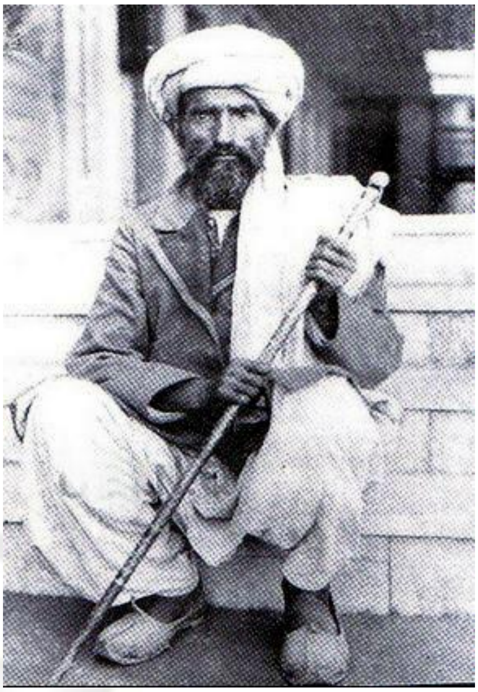

قاضی ملا عبدالله مشهور په ګډ ملا

ځيني کسان د خوست په یاغي توب کي د پخواني امیر، محمد یعقوب د کنيزي د زوی، عبدالکریم، لاس ويني او وايي چي هغه له هندوستان نه منګل ته راغئ، او د ځان د امیر کېدلو لپاره يي دغه یاغي توب تحریک کړ. خو دوی فکر نه کوي، چي دغه یاغیګري د ۱۹۲٤ د مارچ په کومه نېټه ياني هغه وخت شوئ وو، چي هوا يوځه توده شوې وه او عبدالکریم د اګست د میاشتي په کومه ورځ، ياني شپږ يا اوه میاشتي وروسته منګلو ته راغلئ، او دغي یاغیګرۍ دغه وخت خپله تودوخي له لاسه ورکړې وه، او د هغه راتګ لا په یاغیانو منفي اغېزه وکړه، او دی بیا بېرته هند ته په شا شو، او د هند حکومت هغه برما ته تبعید کړ، او هلته يي هم تر ځارني لاندي ونيوه، او هغه بیا ځان وواژه. په یوه بل روایت هغه کوم بل افغان وواژه. عجبه ده چي ځوک د نامتو غازي محمد ایوب هغه زوی نه یادوي چي، چي ځان يي ددغي یاغي ګرۍ په وخت کي وزیرستان ته ورسوه، خو څه يي له لاسه و نه شول.

د خوست تراژيدي افغانستان ته ګرانه تمامه شوه. د فيض محمد په روایت له دواړو خواوو څخه څوارلس زره کسان له مینځه لاړل. یو اته سوه کسیز کندک چي له ځوانو رضاکارو افغانانو نه جوړ وو، ټول له مینځه لاړ. او حکومت ته دېرش میلیونه روپۍ تاوان واوښت. ټول اصلاحات چي تر دغه وخت پوري شوي وو، لغو شول

دغه لویه تراژيدي د پاچا امان الله لپاره د عبرت درس کېدلی شو، خو هغه ترېنه زده کړه و نه کړه، او څلور کاله وروسته په ۱۹۲۸ کي يي د لومړۍ دورې تر اصلاحاتو نه په کراتو ډېرو پاروونکو اصلاحاتو پیل وکړ، چي نژدې ټول يي په افغانانو باندي په حکومتي زور د اروپايي ژوند طرز او دودونو تحميل وو، چي پای يي بیاهم د افغانانو وژل کېدل، د پاچايي نظام نسکورېدل، او له وطن نه د تل لپاره پخپله د پاچا او د هغه د کورنۍ وتل شول. د معاصر افغانستان په تاریخ کي دا یوه بېساري او دردناکه تراژيدي وه. په دغو ټولو پېښو کي پخپله د پاچا رول محوري وو، چي په هغه به زر وږغیږم.

*ايا په پورته پېښو کي برتانويانو لاس درلود؟ په هغه وخت کي په عام ډول، او اوس هم تر یوه حده، عامه ذهنيت د برتانويانو يا په عامه ژبه د انګرېزانو پر ضد وو. حتی اوس هم چي په دغي سیمه کي نه توقع کېدونکي پېښه وشي، ويل کېږي چي هغه د انګرېزانو کار دئ، لکه چي د شوروي اتحاد د يرغل په وخت کي ويل کېده چي د افغانستان له لاندي کولو څخه د هغو مطلب دادئ چي ځان تودو اوبو ته ورسوي. په اصل کي دغه فکر څه کم دري پېړۍ دمخه د تزاري روسيې سروال، ستر پيټر، وړاندې کړئ وو، خو له هغه وخت نه تر اوسه په سیمي کي دغومره ژور انکشافات شوي دي، چي دغه فکر يي بې معنی کړئ دئ. د افغان طالبانو د هسکېدلو په وخت کي حتی ګلبدين حکمتيار لا ويلي وو چي دوی د انګرېزانو په تحریک راولاړ شوي دي. **افغانان لکه چي په عمومي ډول په تحول** او تغيير قانع نه دي. په هر حال، پاچا امان الله د خپلو خلکو د انګليس-*

د لیکنو لیږد

info@arianafghanistan.com او یا spineghar@gmail.com

ضد ذهنيت نه خبر وو، او يو وخت بل وخت يي له دغه ذهنيت په پلوي په برتانيه انتقادونه کول، خو مغه له خپلواکۍ ګټلو نه وروسته د هغو پر ضد عمل کړئ نه دئ، حتی د هغو په ګټه يي ډېر کارونه هم کړي، چي په مخنيو پاڼو کي يي ذکر شوئ دئ. فيض محمد، سره له دې

چي د برتانويانو مخالف تاريخپوه وو، لا يو څه په زيږه ژبه، د پاچا امان الله د وخت په پېښو کي د انګليسانو د لاس لرلو فکر په دغه ډول ردوي: " ...

هر حادثه و داهيه سياسي را که در داخل افغانستان و سرحدات شرقي و شمالي آن از جهالت و وحشت ملت و سو کردار و رفتار و فشار و انزجار

شاه امان د ملکی ثريا په ملګرتيا کله چي
د انګلستان آکسفورډ پوهنتون ته
د افتخاری ډاکټری د اخيستلو لپاره ورځي

دولت و حکومت به روی روز افتاده و مي افتد، از اثرات اعمال قبيحه خود ندانسته،حمل بر تحريص دولت انګليس مي نمايند." (فيض محمد، ص٣١) پخپله امان الله هم د خپلي ناکامی پړه په خپلو وطنوالو اچوي، نه په بل چا. په بمبيي کي چي دی اروپا ته د تګ په لار کي تم شوئ وو، د پښتنو لوی مشر پاچا خان ورته ځان ورسوه، او ورته يي وويل، د دې لپاره چي په افغانستان کي د جنګ مخه ونيول شي، ته بيا د مخه شه او د سرحد [پښتونخوا] پښتانه به دې ملا په ټينګه وتړي. خو هغه ورته صافه کړه چي " بس زما کار ختم شو. ما لس کاله د دې قوم خدمت وکړ. په دې لسو کالو کي ما په وخت ډوډی نه ده خوړلې، د سهار نه مي تر ماښامه کار کړئ، د خپلي ښځي او زامنو نه خبر نه وم. د شپې به بيا ددوی په فکر کي وم، چي دوی به څنګه ترقي وکړي. د دوی په صله کي زه قوم قادياني او کافر کړم." پروفيسر ډاکټر وقارعلي شاه کاکا خېل چي د ١٩٢٨ او ١٩٢٩کلونو د پښتون مجلې د ليکنو پر بنسټ د پاچا امان الله په اړه ليکنه تهيه کړي، دغي نتيجي ته رسېدلئ چي : " زه تر قيامته پوري ددي خبري منلو ته تيار نه يم چي د افغانستان انقلاب د بيروني سياست د مکارۍ نتيجه ده." (٢٠). له "انقلاب" نه مانا د حکومت بدلون دئ. په اول کي انقلاب په دغه مفهوم يادېده. عامه افغانان اوس هم " د سقاو د زوی انقلاب" وايي. ليکوال عزيز هندي هم د انګرېزانو د لاسوهني په اړه اوږده ليکنه لري او په پای کي وايي چي " موږ به په هيڅ ډول په انګريزانو دا تور ونه شو لګولای چي د افغانستان د ١٩٢٩ کال په پاځون کي يو ډول د هغو لاس وو."(عزيز هندي، ٥٦٣) د برتانويانو د لاس وهني په اړه د نامتو انګليس، لارنس، نوم هم راوړل کيږي، چي هغه په لومړي نړيوال جنګ کي عربان د عثماني امپراتوري په وړاندي په بري سره هڅولي وو، د پاچا امان الله په اړه پښتانه هم لمسولي دي. خو ددغي وينا مدعيان دې ته متوجه نه دي چي هغه د مکرم شاه په بدل نامه د ١٩٢٨ کال له مي نه وروسته په کراچي او ميران شاه کي د برتانيي فضايي قوه کي خدمت کاوه، حکومت يي هغه د ١٩٢٩ کال په جنوري کي په بېړه انګلستان ته

د عربستان لارنس يا مکرم شاه

واستوه. (ادمک، ۱۴۲، ستیوړټ، ۴۹۱) په کابل کې د امان افغان ورځپانه د هغه له وظيفي نه خبره وه او په اړه يي راپورونه له مبالغي نه ډک ګڼل.

د پاچا امان الله په وړاندي د وروستيو پاڅونونو په اړه د هغه خپل نظر قاطع دئ، چي ليکواله ستيوړټ يې په دغه ډول بيانوي (مخ ۵۱۱): " امان الله برتانيه د هغه پر ضد اغتشاش کې تبرئه کړه." پاچا خپل دغه نظر د شيکاګو ټريبيون جورنالست، لَري رو (Larry Rue) ته هغه وخت ښکاره کړئ وو، چي هغه د مرکي لپاره په خاصه الوتکه کې د ۱۹۲۹کال په فبروري کې کندهار ته ورغلئ وو. پاچا د عبدالوهاب طرزي، د محمود طرزي زوی، په ترجماني هغه ته دا هم ويلي وو، چي " ملايانو يې مخالفت کړئ ، بيله دې چي پيسي ورته ورکول شوي وي." هغه داهم ويلي وو، چي " دی پوهيږي چي سقاو زوی د سفارت په وره کې له همفريز سره خبري کړي وې، خو د هغه په نظر دغه خبري يوازي د سفارت د حفاظت په اړه وې."، خو د هغه په نظر د هغه هغو کوښښونو چي مطلب يي د ايران، افغانستان، ترکيې، او روسيې سره متحد کول وو، برتانويان پارولي وو، چي خلع يي کړي، خو دوی يي ويلو ته زړه نه کاوه. برتانويانو به ځکه په دې اړه څه نه ويل چي ددغسي اتحاد امکان بيخي لږ يا هيڅ نه وو، او هغه هيڅ موضوع شوی نه وه.

د پاچا په مسافر کېدلو کي باندني عوامل دخيل نه وو، دا پخپله د پاچا اصلاحات او د حکومتي عمالو کړه او د هغو په وړاندي د خلکو غبرګونونه وو چي په پورته ډول وويل شول، او له امله يي له وطن نه ووت. په اصل کي دا خلک دي چي پيښي رامينځ ته کوي، او تاريخ جوړوي، په تېره، هغه وخت چي دوی وپاريږي، او ټولنه ډيناميکه شي، لکه د پاچا امان الله په وخت کي چي همدغسي وشول. د افغانستان په معاصر تاريخ کي دا لومړی وار وو چي حکومت په پراخو اصلاحاتو لاس پوري کړ، چي ځينو يي خلک مجبوررول اروپايي دودونه او د ژوند بڼه غوره کړي، او خپل رواجونه او دودونه پرېږدي. د امير عبدالرحمن په وخت کي حکومت د لومړي ځل لپاره سيمي او کلي ته ننوت، خو د خلکو کلتوري ارزښتونه يې په خپل حال پرېښوول. سره له دې هم په وړاندي يي پاڅونونه وشول، خو حکومت هغه په پياوړي پوځ وځپل. د پاچا امان الله په وخت کي حکومت هم د خلکو کورونو ته ننوت او هم يې ښځي او نارينه مجبوررول چي د خپل ژوند طرز اروپايي کړي، او کافي پوځ يي هم نه لاره. دا د سليم عقل پر خلاف کار وو. څومره چي يو څوک د پاچا امان الله سياستونو او کړو ته ځير کيږي، هغومره حيرانيږي. پاچا امان الله په خپل باندني شپږ مياشتني سفر کي تر دې حده د اروپايي کلتور تر اثر لاندي راغلئ وو، چي لکه يي نور نه غوښتل چي په خپلو شډلو افغانانو واکمني وکړي. که داسي نه وای هغوی به يي نه مجبوررول چي خپل د پيړيو کلتوري ارزښتونه پرېږدي، هغه هم په حکومتي زور او سمدلاسه، او په عوض کي د اروپايي کلتور ظواهر ومني، چي نه هغو غوښتل او نه يي ورته ضرورت لاره. هغه دغومره پاروونکي وو چي ان اوس يي هم څوک په افغانانو تحميل کولی نه شي.

دا چي امان الله ټينګ وطنپال او د پرمختګ او عصريت غوښتونکئ وو، په دې کي شک نه شته. ده د خپلواکي په ګټلو، او د عصري پوهني په پراخولو او خلکو ته د برابرو حقوقو په خوندي کولو، او د ټولني په مدني کولو سره خپل ولسپال توب هم تثبيت کړ. هم يي ځوانان او ځواناني د زده کړو لپاره، د حکومت په لګښت، باندنيوهيوادونو، په خاص ډول ترکيي ته واستول، او هم يي دننه په وطن کي، په کابل ښار او ولايتي ښارونو کي، ثانوي او مسلکي ښوونځي پرانيستل. پخپله يي هم پوهني ته خاصه توجه وکړه. هغومره چي ده عصري پوهني ته توجه کړي، بل افغان واکمن نه وه کړي. داسي هم ده د ليسی فېر(Laissez faire) يا ازاد مارکيټ په غوره کولو سره پانګه وروته ممکنه کړه، د لګښتي مالونو لپاره کارخاني جوړي کړي. هغوی همدغسي وکړل، او دغه لړی روانه وه. په نتيجه کي

حکومتي عايدات يو څه ډېر شول. په بشپړاروو مځکو باندي د جنس پرځای د نقدي مالياتو په اېښودلو سره هم دغه هڅه پیاوړې شوه، چي مځکه وال مځکي بښي ودانی کړي او شاړي مځکي کرنيزي کړي. له دغو تولو انکشافاتو سره فردي ازادي هم ملګرې شوه. خو دا د پاچا کلتوري سیاستونه وو، چي په پای کي يې دغه ټول انکشافات په صفر کي ضرب کړل. اروابناد سید شمس الدين، چي د هغه وخت زلمی وو، په دې اړه داسي وايي چي: " با تمام این فضائل و مزایای دوره اماني، امان الله خان مرتکب سهوهای بزرگی هم شد، که منجر به اشوب افغانستان و سرنگوني خود او شد. او در عصري ساختن مملکت از عجله و ناسنجیدگي کار میگرفت. او فریفته ظواهر غرب بود و بیشتر از تحمل به عقائد به نو آوري ها دست زد، که مقبولیت و شهرت نیک خود را از دست داد. او خود را پادشاه انقلابي میگفت و حق هم داشت که او را انقلابي بگویند، اما قوتي را که چنین انقلاب اجتماعي بکار دارد باخود نداشت. ماشین عسکري و جنگي او ضعیف و غیر فعال بود. پشتیباني یک گروه قوي مردم را که با او همنوایي داشته باشد، هم نداشت و در همکاران خود مردمان شایسته و لایقي را هم کمتر داشت، که درین راه موید و مددگار او باشند."(مجروح، ص ٤٠)

له ياد شوو پېښو او چلندونو نه ښکاره ده، چي د پاچا په ناکام کېدلو د هغه خپل نظرونه، یا په یوه کلمه، د هغه خپل شخصیت محوري رول لاره. هغه ځو ځلي ویلي وو،چي دی یو انقلابي پاچا دئ، او غواړي د وطنوالو د ژوند په هره ساحه کي انقلاب راولي. د هند یوه نومیالي کمونست مبارز، م. ن. روی (M. N. Roy) ته يې په يوې مرکې کي ويلي وو، چي "... دی انقلابي او کمونست دئ." (٢١) خو له انقلاب نه د پاچا مطلب هغه اصلاحات کېدل چي ده پرې شروع کړې وه، او له "کمونیزم" نه د هغه مطلب، د ستیورټ په نظر، "... کوم ډیالکتیکي یا تولنیز جوړښت نه، بلکي په عمومي ډول هغه احساس وو، چي هر يو باید نیکمرغه او برابر وي."(ستیورټ، مخ ٥١٢) په دې ډول پاچا امان الله د خپلو وطنوالو د ژوند د ښه کولو لپاره غوښتل دغه اصلاحات وکړي. آیا ده دغه فکرونه له خپل چاپېریال، یا له هغو انقلابونو نه ترلاسه کړي وو، چي دمخه په ایران (١٩٠٦)، عثماني ترکيې (١٩٠٨) او په روسیه کي اول په ١٩٠٥ کي او بیا په ١٩١٧ کي پېښ شوي وو؟ بولشویکانو له خپلو هسکېدلو نه وروسته د انقلاب او کمونیزم په اړه په دغسي پراخ پروپاګنډ لاس پوري کړئ وو، چي حتی د لويديځي اروپا په نومیالیو تحول غوښتونکو باندي يې هم اثر کړئ وو. په افغانستان کي، د دربار په غلام بچه ګانو، او د حبیبیې ښوونځی په فارغانو او په نورو کي یا په لنډ ډول په مشروطه غوښتونکو کي د تحول غورځنګ په قوت پروت وو، خو ددوی اساسي غوښتني، قانوني نظام، د پوره خپلواکی ترلاسه کول، او د لویدیځ مدنیت رواجول وو. دوی په عمومي ډول اعتدالي وو، خو افراطیان هم پکي وو، چي امیر حبیب الله شاید د همدغو په تحریک، د لغمان په کله ګوش کي وژل شوئ وي. که د پاچا امان الله بیوګرافي چا لیکلي وای، دغه او دغسي نوري موضوعګاني به بیان شوي وای. خو دغسي بیوګرافي تر اوسه لیدل شوي نه ده.

نو زه به دلته په دې اړه يو څه ولیکم.

امان الله په اولي ځوانی کي د سراج الاخبار له لیکونو نه، چي نومیالي وطنپال ژورنالست، محمود طرزي چلوه، متاثر شوئ دئ. دی هلته د هغه له لور، ثریا سره آشنا او بیا ښځه او مېره، او ملکه او پاچا شول. ملکه ثریا د خپل مېړه د اصلاحاتو، په تېره د ښځو په موضوع کي د هغه ټینګه فکري ملګرې وه. پاچا ترکي ژبه زده وه، خو پښتو يې روانه نه وه، او ده خپل عمر زیاتره برخه ئي په کابل ښار کي تېره کړې او له اطرافي ژوند سره آشنا نه وو. د پاچايي په وخت کي يې ډېر ترکي متخصصان استخدام کړل، او د هغو او افغان متخصصانو په مرسته يې ډېر قوانین وایستل.

دی د ترکي اصلاحاتو په خوا وو. په ترکیه کې د اتاترک په وخت کې ډېره مهمه پیښه د دولت نه د دین بېلول او د سیکولر نظام په پښو درول وو، چې په ټوله اسلامي نړۍ کې یې غټ غبرګونونه وپارول. ترکانو ډېر پخوا د عباسي خلیفه ګانو په وخت کې، په تېره د سلجوقیانو، او عثماني ترکیې په وخت کې اسلام او مسلمانانو ته ډېر خدمتونه کړي وو. پاچا چې په افغانستان کې اصلاحات پیل کړل، په زیاته اندازه د ترکیې د اصلاحاتو نه په الهام وو. خو ده دا په نظر کې نه ده نیولې، چې د عثماني ترکیې اصلاحات، چې د تنظیماتو په نامه یادېدل، د نونسمې پېړۍ په سر کې شروع شوي وو. په دې اړه په انګریزي کې بې جوړې اثر د پروفیسر برنارډ لویس(Bernard Lewis) دئ، په نامه د معاصري ترکیې هسکېدنه یا(*The Emergence of Modern Turkey*). ما د لندن پوهنتون کې د دغه اثر نه د درسي کتاب په توګه ډېره استفاده کړې، او د هغه د مؤلف لکچرونه مې ډېر اورېدلي دي. دی هلته په هغه وخت کې د تاریخ د څانګې مشر وو. په هر حال تُرکي اصلاحات یا تنظیمات د نونسمې پېړۍ تر پایه پورې په وقفو سره کېدل، او د مخالفت له امله به کله پر ځای ودرېدل. په همدغو اصلاحاتو سره هلته په ملکي او نظامي ساحه کې دغومره ډېر تعلیم کړي کسان هسک شوي وو، چې په ۱۹۰۸ کې یې انقلاب وکړ. خو د دوی نوئ نظام د لومړي نړیوال جنګ له امله، چې دغه نظام یې یو جز وو، تجزیه شو، او بیا له یوې لنډې وقفې نه وروسته، دغه اوسنۍ ترکیه د مصطفی کمال په سروالي د یوه متحد او نېشنلستي نظام په بڼه هسک شو، او مصطفی کمال هم د آته اترک (د تُرک پلار) په نامه یاد شو. خو په افغانستان کې تر پاچا امان الله نه د مخه عصري اصلاحات نه وو شوي. د پاچا امان الله په نامه زما د کتابګوتي له مخې " هغه وخت افغان ټولنه په ټینګه سنتي او نژدې ټوله نالوستې وه. د هغو ډېرو لږو سواد لرونکو اوښتون غوښتونکي لرل، خو د هغو شمېر بیخي لږ وو. په دوی کې مشروطه غوښتونکي یا د قانوني حکومت غوښتونکي، چې غبار یې روښان فکران ګڼي لا د ګوتو په شمار وو. ... ددوی په برابر کې د اوښتون مخالفان یا ساتنپالان وو چې هم بیخي ډېر وو او هم یې له اولس سره یوځای د عنعنوي دودونو او چلندونو له مخې ژوند کاوه. ځیني دودونه لا داسې ګڼل کېدل، چې لکه د دین برخې وي. اسلامي شرع ددغسې ذهنیت په جوړولو کې اغېزمنه برخه لرله، او اسلام په ټینګه هم دین او هم دولت ګڼل کېده. دا د ټولو خلکو ذهنیت او د ملایانو، پیرانو او سیدانو ټینګه عقیده وه." اروابناد مجروح لا وایي چې په ټولنه کې " عامه مردم افغانستان و محافظه کاران، که اکثریت و قوت با انها بود، باعاده سنن قدیم (ستاتس کوStatus Quo) تمایل داشتند و برای از بین بردن رژیم توطئه میکردند." (مجروح، ص ٤٤)

په دغه حال کې هم، پاچا امان الله د خوست له ورانوونکي پاڅون نه وروسته په ۱۹۲۸ کې په لا پاروونکو اصلاحاتو شروع وکړه، په داسې حال کې چې کافي نظامي قوه یې هم نه لرله. ده د خپل زوی احسان الله په وینا د خپل دوست آته اترک هغه سلا هم هېره کړه چې یې ورته ویلي و " تاسي غواړئ یوه ښکلې ماڼۍ جوړه کړئ، ښه بنسټ یاني اردو مه هېروئ. لومړۍ دا اردو جوړه کړئ بیا نو کولی شئ چې بې له وېرې نه د خپل هیواد په پرمختګ ولاړ شي."(۲۲)

پاچا امان الله له پیښو نه زده کړه نه کوله، که څه هم هغه به غټې وې، لکه د خوست پاڅون چې خلکو او دولت ته یې ډېر تاوان اړولئ وو. پاچا اتوکراټ وو او چارې یې د خپل فکر له مخې اجرا کولې، که څه هم د خلکو ژوند به یې په ژور ډول متاثر کاوه. ده یو ځل له نورو ښځه وغوښته چې دده په دغه وړاندیز نظر ښکاره کړي. ده د ۱۹۲۸ کال د لویې جرګې په درشل کې یو څو وکیلانو او څو لوړ پوړو چارواکو ته په یوې خاصې غونډې کې وویل چې غواړي دغه څه عملي کړي. " د ستر له مینځ نه وړل، او په عمومي ډول د ښځو ازادي، د څو ښځو کولو الغا، له دولت نه د

دين بېلتون د دغسي قوانينو په ايستلو سره چي حتمي به نه وي په اسلامي شرع بنا وي، په افغانستان كي د وسلو مجاز گرځول، په مځكو باندي د مالياتو زياتول، د ملي بانک تاسيس او د بانكنوټونو خپرول." د ستيوړټ په وينا " هيڅ يوه د هغه يو هم تائيد نه كړ. غبرگون يو هيبت وو، په خاص ډول د خوست د وكيلانو، او نورو سرحدي وكيلانو كي. كومه هغه روغ نيتي چي ددوی په خاص قدر كولو سره پيدا شوې وو، سملاسه په مخالفت بدل شو. امان الله خفه وو. هغه به سره له دې په خپل دريځ ولاړ واى، خو [محمد] ولي، غلام صديق او ځو نورو ترېنه په ټينگه وغوښتل چي خپل وړانديزونه تعديل كړي. هغه بيا په دغه فكر شو چي دغه لويه جرگه له دغسي بې تعليمو او شډلو كسانو نه جوړه ده، چي ددغسي موضوع گانو په اړه سم نظر وركولي نه شي." (ستيوړټ، مخ ٣٨٦)

د سياسي ټولنو واكمنان مشورو، او په خاص ډول د ولس يا د هغه د استازو د نظرياتو پوهېدلو ته اړتيا لري. په تېره كي كه څه هم د اوس په شان منظمي دولتي مؤسسي نه وې، واكمنو بيا هم د خپلو خاصانو نظرونه غوښتل. هيرودوټ، دوه نيم زره كاله دمخه، په دې اړه د يوه واكمن د يوه مشاور نظر په دغه ډول ثبت كړئ دئ. د هخامنشي امپراتور، خشا يارشاه يوه خپلوان، مشاور ارته بانوس هغه ته وويل چي " صاحبه! څه وخت چي مخالفي نظريې نه وي وړاندي شوي، ممكنه نه ده چي ډېره ښه يې غوره شي، او يو ځوک مجبور دئ هغه ومني چي وړانديز يې شوئ وي. كله چي دغسي مخالفتونه اورېدل شوي وي، هغه د سرو زرو په څېر وي، چي ته يې له بل سره په يوه گډ محک وسولوې، او توپير يې ووينې." (٢٣)

په افغانستان كي امير عبدالرحمن، سره له دې چي د خپلو اسلافو پر خلاف، زورواک وو، بيا هم په تشيا يا په خپل سر كارونه نه كول. هغه به لومړی ملي موضوع د خپلو خاصانو تر مينځ طرح كړه، هغو به په اړه يې بحث وكړ، او امير به ددغه بحث په نظر كي نيولو سره هغه نظر غوره كاوه، او عملي كاوه چي ده به غوره گانه. امير چي په ژوند كي ډيري سړې تودې حس كړي ، او د هيواد په ډيرو سيمو كي گرځېدلئ، او د تجربو خاوند وو، د خلكو په دود دستور ښه پوهېده، اومراعات به يې كاوه. تر هغه دمخه پاچايانو مهمي چاري له قومي مشرانو، مخورو او له خپلو ملكي او نظامي مشاورانو سره په جرگو اجرا كولې. په دې ډول ولس د واكمنو له سياستونو، چلندونو، او نظريو نه خبرېده او جرگي چي قومي وې، د خلكو په ژوند اثر كاوه. د پاچا امان الله په وخت كي

د ١٩٢٨ كال د لويې جرگي غړي په اروپائی دريشيانو سمبال ځی

د حكومت له خوا په وړيا توگه وركول شوې وې

لويي جرګې د لومړي ځل لپاره رواج شوې. پاچا دستور ورکړ چې هر پنځه کاله به لويه جرګه کېږي، او د خلکو استازي به په مشوره ورکولو سره په حکومت کولو کې برخه اخلي. خو د ۱۹۲۸ کال لويي جرګې يوې ورې ډلې وښووله چې د پاچا او اولسي استازو تر مينځ، د هغه د اصلاحي پروګرامونو په اړه اختلاف دومره ژور وو، چې نه پخلاکېدونکۍ ګڼل کېده. په دغه حال کې توقع کېدله چې پاچا به له خپل افراطي پروګرام نه تېر شي، يا ئې لږ تر لږه لس، پنځلس کاله وروسته و غورځوي، تر څو هغه ډېر شمېر ځواناني او ځوانان، چې په هيواد او باندي په زده کړه بوخت وو، فارغ شي او د اصلاحاتو او تحول غوښتونکې ډله پياوړې شي. خو پاچا دغسې و نه کړه او په يوازي ځان يې د خپلو اصلاحاتو په عملي کولو شروع وکړه. دی چې ځوان او له ښې روغتيا نه برخمن وو، دغومره انتظار ئې ايستلی شو څو لږ وروسته بيا د تعليم کړو ځوانانو په مټ خپل سمونونه پيل کړی بې له دې چې مخالفان يې په وړاندې اغېزناک خنډ وګرځي. (دی په کال ۱۸۹۲ کې په پغمان کې زېږېدلئ وو.) سره له دې دغه ډيناميک ځوان پاچا په کال ۱۹۲۸ کې، ياني له وخت نه ډېر د مخه په دې پيل وکړ، چې د يوې مياشتي مزل په يوه ورځ ووهي، او خپل افراطي پروګرامونه په دغسې ټولنې کې پيل کړي، چې خلک څه، چې حتی حکومتي چارواکي او نژدې کسان يې هم ورسره موافق نه وو، او نه هم ده د هغو مشوره منله. هسې چې د شنوارو د پاڅون په پيل کې ويل شوي، پاچا په خپل پوځ او په خاص ډول په خپلې هوايي قوې ډاډه او په دې خيال وو، چې په وړاندي يې څوک مخالفت کولی نه شي. حال دا چې د دغو الوتکو په بمباريو سره، چې ډېرو يې بې توپيره تلفات لرل، شنواري او د شمالي خلک يې په خپل عزم نور هم ټينګ کړل. همدغه بمباری وې چې د شمالي هغه خلک، چې تر دغه وخته د حکومت پر ضد نه وو، وتورېدل او هغوی د حبيب الله ډله پياوړې کړه.
پاچا هغه وخت خپلو تېروتنو ته پام شو چې دده د ژوند دښمن حبيب الله کلکاني له خپلو ملګرو سره په رڼا ورځ دده د نيولو په نيت ځانونه ارګ ته ورسول. حبيب الله په مقصد و نه رسېد، او له تلفاتو ورکولو نه وروسته په شا شو. خو دغې نه توقع کېدونکې پيښې په پاچا باندي ناوړئ اثر وکړ، په دې ډول چې خپله ټوله کورنۍ يې د مأمون کېدلو په مقصد کندهار ته په الوتکه کې واستوله، او د کابل ښار دفاعي ترتيبات يې دغومره ټينګ ونيول چې د عزيز هندي په ژبه "... د شمالي سيمي ټول قدرت هم نه شو کولای چې دا کلکه کلا ماته [کړي] او ورننوزي، خو غازي امان الله خان د خپل تذبذب او وار خطايي له امله په شپه کې دا کلکه کلا د شکو بند په خبر کړه." (عزيز هندي،٤١٦) پاچا سم دلاسه وروسته له هغه " دا کلکه کلا د شکو بند په خبر کړه"، چې د هغه د لوی پوځ يوه وړه برخه د جنوري په ۱۳مه نيمه شپه په قلعه مرادبيګ کې د مقابلې خوا د يوه ډراماتيک او هيبتناک وار په برابر کې تېښته وکړه. پاچا په همدغې شپې کې هرڅه بايللي وګڼل او له واکمنۍ نه يې لاس واخيست، که څه هم حکومت او د ښار دفاعي ترتيبات پر ځای وو. په پاچا باندي واهمه او وېره غالبه شوه. په نورو څه چې په نژدې کسانو هم شکمن شو، او خپل ژوند ته يې خطر حس کړ. تاريخپوه فيض محمد يې په اړه داسې غږيږي: "... از بي وفايي قشون نظامي و قومي و اهالي شهر کابل و چاردهي... امير امان الله را از حصول ظفر مايوس ساخته و در خوف و رعب ګرفتن و به پسر سقا سپردن انداختند." (فيض محمد، ۲۱، ۱۵۸) وروسته چې پاچا امان الله د کابل د نيولو په نيت د کندهار نه غزني ته رسېدلئ وو، هم ټکنی شو. دلته دی حتی په خپل داخله وزير، عبد الاحد (مايار) باندي هم شکمن شو، چې دده په فکر غوښته يې دي د حبيب الله کلکاني پوځ ته په لاس ورشي. (ستيوړټ، ٥٦٥) هغه ورته مشوره ورکړې وه، چې د وردګو په لار کابل ته ور دمخه شي، او وردګ به يې په ټينګه ملا وتړي.

اوس به په دې بحث وشي چې یوه نالوستي، غریب کلیوال ولي وکړای شول دغسي نظام چپه کړي، چي مؤسس يې، امیر عبدالرحمن تر ځلوښت نه ډېر واړه او لوی پاڅونونه ځپلي وو، او لمسي يې هغه له دغه حبیب الله نه ژغورولی و نه شو.

حبیب الله په عام ډول تاجک ګڼل کیږي، خو نور په دې شک لري. اروابناد میر محمد صدیق فرهنګ دی په نسب مخلوط ګڼي او وايي چې: "... علاوه بر عنصر اصلي تاجک، احتمالاً خون هزاره یا ازبک هم در رګ های او جریان داشت." (فرهنګ، ۴۰۱) اروابناد مجروح، چې حبیب الله يې د امیری په وخت کي په کابل کي لیدلئ وو، هم د هغه په اړه ورته نظر ښکاره کوي. " او مرد چارشانه، ګندمي رنګ، متوسط قامت بود. چشم و بیني او چهره مردان توراني، مغولي را به خاطر مي اورد. معلوم بود که او از اختلاط دو نژاد آریایي و توراني به وجود آمده است." (مجروح، ٦٤) په هر حال، حبیب الله چي د نسب په لحاظ هر څوک وو، ددغسي غریب، نالوستي کلیوال په لاس د افغانستان د پاچایي نظام چپه کېدل په معاصر افغانستان کي یوه ښساري پېښه ده. هو امیر عبدالرحمن او پاچا امان الله په بېلو وختونو او شرایطو کي واکمني کړې، چي دهغو د واکمنیو د سم پوهېدلو لپاره د هغو د وختونو شرایط باید په نظر کي ونیول شي. خو شرایط او حالات چي په هر ډول او هرځنګه وي، دا خلک دي چي پېښي زېږوي، او تاریخ جوړوي، او د خلکو اعلی واکمن یا مشر پکي محوري رول لوبوي، او نفوذ ناکي ډلي - اجتماعي، مذهبي، اقتصادي هم پکي مؤثر رول لوبوي.

په افغان دولتي نظام کي د پاچا امان الله رول محوري وو، که څه هم د ده په وخت کي د لومړي ځل لپاره د "تشکیلات اساسي افغانستان" په نامه نظامنامه، د نورو نظامنامو په لړ کي، ایستل شوې وه. (دغه نظامنامه په کال ۱۳۰٦ (۱۹۲۷) د رفیق شرکت له خوا په کابل کي په پښتو خپره شوې وه، او یوه نسخه يې زه لرم) په دغي نظامنامي یا اساسي قانون کي د مرکزي حکومت او ولایتي ادارو تشکیلات او وظیفي بیان شوي دي. په مرکز کي اوه وزارتونه، یوه دولتي شورا، او یوه د طب مستقله اداره تجویز شوې وه. د کابل ولایت آمر د والي، او د ولایتونو آمران نائب الحکومه ګان، او د ځینو سیمو آمران اعلی حاکمان یاد شوي دي. لیري اطرافي وړې سیمي علاقه داري یادي شوي دي. په ولایتونو کي مشورتي شوراګاني هم تجویز شوي دي، خو په دغه اساسي قانون کي د پاچا واک محدود شوئ نه دئ. نو پاچا د اساسي قانون په شته والي سره هم اتوکراسي او زورواکي کوله. ولس د قانون، شریعت او عنعني له مخي د هغه واکمني منلي، او مالیات ورکول ددې لپاره چي پاچا امنیتي قوه ولري، او د هیواد امنیت، د خلکو ژوند او ملکیت خوندي وساتي، او ددوی د استازو په مشوره واکمني وکړي. خو پاچا امان الله سیاستونه په خپل فکر ایستل او پلي کول. په دې ډول د هغه شخصیت، د هغه نړی لید، او د هغه اراده د حکومت په کولو کي اساسي وو. دی ځوان، روغ، دینامیک او د وطن خدمتګار وو، او ویل يې چي " از خدمت به وطن بالاتر عشقي ندارم." نو يې غوښتل د سترو کسانو په څېر غټ کارونه وکړي، خو ده دغه کارونه هم په بېړه تر سره کول او هم يې د خپلي خوښي سمونونه پلي کول، بې له دې چي په وړاندي يې د خنډونو پروا وکړي. که څه هم هغه به غټ وو. دی په خپلي وړې هوایي قوې دومره ډاډه وو، چي خنډونه يې مهم نه ګڼل. د سمونونو په پلي کولو کي يې له دولتي شورا او حتی له خپلو لوړ پوړو چارواکو سره هم مشوره نه کوله.

دې ډول پاچا امان الله د خپلي واکمنۍ تر پایه پوري اتوکراسي کوله. دده د اتوکراسۍ وروستۍ بېلګه هغه وه، چي د ۱۹۲۹ کال د جنوري په ۱۳مه شپه، همدا چي په قلعه مراد بیګ کي د خپلي وړې، مخکښي قوی له ډراماتیکي تښتي نه خبر شو، سم دلاسه له پاچایي نه لاس په سر شو، بې له دې نه چي د چا سره يې مشوره کړې وي، که څه هم دده

استعفی ټول ملت متاثر کاوه. دغه وخت حکومت او پوځ پرځای او د کابل ښار دفاعي ترتیبات هم ټینګ وو، خو دی د هغو پیښو د اداري نه عاجز شوئ وو، چي دده د سیاستونو او چلندونو زېږنده وی. په دغه حال کې دی په خپل ژوند وېرېده، او غوښته يې چي څومره ژر کیږي، له کابل نه بهر شي. بیا نو ده په هماغه نیمه شپه کې خپل مشر وررور وهڅوه چي د ده پر ځای پاچا شي، که څه هم هغه نه پاچايي غوښتله او نه يې کولای شوه. پېښو بس دري ورځي وروسته دغه فیصله باطله کړه، او د کلکان حبیب الله د امیر په نامه بې له جنګ نه د کابل په تخت کښېناست.

پاچا امان الله برسېره پر دې چي اتوکراسي کوله، له پېښو نه زده کړه نه کوله. د خوست لوی پاڅون، چي څه باندي یو کال يې دوام وکړ. او ډېر ځاني او مالي تلفات يې واړول، ده ته د عبرت درس کېدلی شو، چي بیا دغسي کارونه و نه کړي، چي په هغو سره خلک وپاریږي، او امنیت ګډوډ شي. خو ده څلور کاله وروسته ددغسي سمونونو په کولو پیل وکړ چي له وخت نه ډېر دمخه، غیر ضروري، پاروونکي او د سلیم عقل پر خلاف وو. ددغو ټولو پایله دا شوه چي د پاچا له ګوښه کېدو نه وروسته د نهو میاشتو په بهیر کي د هیواد د دوو لویو ژبو ویونکي د لومړي ځل لپاره سره و جنګیږي. د پاچا ټول سمونونه په صفر کي ضرب شي، په کابل ښار کي سمونپال زلمیان و ځپل شي، د قانون او قانوني حکومت مفکوره هوا وکړي، د کابل ښار نژدې ټول کورونه چور شي، دولتي خزانه له پیسو نه خالي او د عصري کېدلو غورځنګ په ټپه ودریږي، او افغانستان کلونه کلونه بیرته پاتي شي.

د لومړی برخي د پنځم قسمت پای

لطفاً د لومړی برخي ، د لومړي ، دویم، دریم او څلورم قسمت د لوستلو لپاره

لاندینی لنکونو ته ورسی،

١. http://www.arianafghanistan.com/UploadCenter/Kakar_H/hassan_k_de_zamani_sistani_likano_pahakla_١.pdf

٢. http://www.arianafghanistan.com/UploadCenter/Kakar_H/hassan_k_de_zamani_sistani_likano_pahakla_٢.pdf

٣. http://www.arianafghanistan.com/UploadCenter/Kakar_H/hassan_k_de_zamani_sistani_likano_pahakla_٣.pdf

٤. http://www.arianafghanistan.com/UploadCenter/Kakar_H/hassan_k_de_zamani_sistani_likano_pahakla_٤.pdf

بیا نور